
Přechod do dospělosti dlouhodobě nezaměstnaných absolventů učebních oborů z Brna a okolí *

JANA HAVLÍKOVÁ**

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i., Brno

The Transition to Adulthood as Experienced by Long-Term Unemployed Graduates of Vocational Programmes in Brno and Surrounding Areas

Abstract: The aim of this article is to provide insight into the circumstances of long-term unemployed graduates of (mostly) non-GCSE vocational programmes from the perspective of their transition to adulthood. The analytical framework used for this research is life course theory, according to which it is possible to approach the transition from youth to adulthood as a multiple transition. This point corresponds well with reality because young people follow at least three trajectories on their way to adulthood: from school to work, from family of origin to family of procreation, and from dependence to independence. The data necessary for the analysis were collected through repeated biographical and semi-structured interviews with 14 long-term unemployed graduates of non-GCSE vocational programmes and 6 employed graduates of vocational programmes as a reference group. Their implicit theories of adulthood, progress on the path to adulthood, and everyday strategies were examined in a qualitative data analysis, with special attention paid to contextual aspects. As for the dominant form of transition, the author found that long-term unemployment has a delaying impact on the transition to adulthood, above all owing to financial strain. These people suffer from prolonged economical dependency on their parents and remain at the threshold of the socially constructed path to adulthood. Typically their social status is vague.

Keywords: transition to adulthood, long-term unemployment, graduates of vocational programmes, life course theory, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2010, Vol. 46, No. 1: 73–99

Úvod

Cílem této stati je poskytnout vhled do životní situace dlouhodobě nezaměstnaných absolventů, a to z perspektivy jejich přechodu do dospělosti. Je to právě specifická fáze životního běhu, co zejména odlišuje zkušenost nezaměstnanosti

* Tato stať vznikla za podpory grantů MPS4577300901 a MSM142300002.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jana Havlíková, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i., Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: jana.havlikova@vupsv.cz.

absolventů a mladých lidí od situace ostatních nezaměstnaných. Nezaměstnaní absolventi škol více méně završili přípravu pro vstup na pracovní trh a postupně přebírání rolí typických pro životní fázi nazývanou dospělost, nicméně nacházejí se v situaci, kdy zdroj, který typicky usnadňoval dosahování finanční a osobní nezávislosti na orientační rodině, tj. trvalé zaměstnání, k dispozici nemají.

S pomocí teorie životního běhu [viz např. Giele, Elder 1998; Havlíková 2007; Heinz, Krüger 2007] jsme se pokusili zkoumat nezaměstnanost absolventů v širším kontextu, který zahrnuje nejen jejich osobní cíle a plány, ale i jejich sociální sítě a sociálně-historický kontext.

V následujícím textu se věnujeme přechodu do dospělosti dlouhodobě nezaměstnaných absolventů převážně s výučním listem, a to na pozadí těch zjištění našeho výzkumu, která se týkají percepce dospělosti těmito mladými lidmi a role, jakou při dosahování dospělosti přisuzovali trvalému zaměstnání. Rovněž v souhrnné podobě představujeme závěry z analýzy významu sociálních sítí a sociálně-historického kontextu pro jejich přechod do dospělosti.

Stať je rozdělena do několika oddílů. Nejprve představujeme koncept přechodu do dospělosti a v návaznosti na dosavadní studie diskutujeme význam trvalého zaměstnání pro uskutečnění tohoto přechodu. Následně objasňujeme zvolený metodologický přístup a zdroj analyzovaných dat. Poté již prezentujeme souhrn hlavních výsledků výzkumného projektu. V závěru pak na základě našich zjištění formulujeme sadu tezí vztahujících se k přechodu absolventů středních škol do dospělosti, jež mohou být východiskem pro další výzkum.

1. Přechod do dospělosti a jeho proměny

Sociální konstrukce přechodu do dospělosti úzce souvisí s historickými, sociálními, sociálně-politickými, kulturními a ekonomickými poměry jak v prostoru národního státu, tak v rámci globální společnosti [Kohli 1985; Leisering, Leibfried 1999; Mayer, Müller 1989]. Spolu s dynamickou změnou industriálních společností v postindustriální tak na přelomu 20. a 21. století dochází i k proměnám typických vzorců přechodu do dospělosti, které zpětně ovlivňují podobu participace nastupujících kohort na zachování a reprodukci dané společnosti, a to nejen během jejich rané dospělosti, ale i v dalších fázích jejich životního běhu.

Konceptualizace přechodu do dospělosti

Zjednodušeně je možno přechod do dospělosti vymezit jako dynamický proces opouštění stadia mládí a postupný vstup do životního období dospělosti. Sekvenci mládí-přechod-dospělost nelze považovat za nahodilou, jako ostatně průběh celého životního běhu, nýbrž poslušnost a načasování stadií a přechodů mezi nimi vychází z očekávaného souboru rolí, jednání a statusů v souvislosti

s chronologickým věkem jedince, tedy z věkových norem dané společnosti [Alan 1989]. Současně však platí, že jasné definované role a očekávání jsou alokovány především v rámci jednotlivých stadií, a nikoliv v rámci přechodů [Hogan, Aston 1986]. Přechody pak tvoří mosty mezi po sobě jdoucími stadii bez vlastních společensky uznaných sociálních statusů. To bylo možné v historických obdobích, v nichž byl přechod do dospělosti záležitostí krátkého časového úseku, jeho prodlužující se délka však klade nové nároky na vytýčení pozice této životní fáze v sociální struktuře společnosti.

Vymezení jednotlivých dimenzí přechodu do dospělosti běžně užívaných v sociologických studiích postindustriálních zemí se odvíjí od práce Hogana a Astonové [Hogan, Aston 1986]. Ačkoliv se jedná o text, který byl sepsán již před více než dvaceti lety, přesto z něho čerpají nebo se vůči němu vymezují i současní autoři, kteří se tomuto tématu věnují [např. Fussell 2002; Hayford, Furstenberg 2005; Macek, Bejček, Vaníčková 2007; Shanahan 2000]. Hogan s Astonovou na základě rešerše jim dostupných výzkumů americké mládeže a procesu dosahování dospělosti došli k závěru, že přechod do dospělosti se skládá z dílčích přechodů v rámci různých životních trajektorií. Především jde o pracovní kariéru, rodinný život a individuální nezávislost. Milníky, vyznačující přechod do dospělosti na těchto trajektoriích, představují následující životní události: ukončení školní docházky, vstup na pracovní trh, opuštění společné domácnosti s rodiči, sňatek (nověji trvalý partnerský vztah) a rodičovství. Výzkum přechodu do dospělosti prostřednictvím načasování uskutečnění těchto přechodů v životě mladých lidí tak implicitně konstruuje dospělost jako rozhodující míru participace jedince na společnosti dospělých. Jedná se tedy o sociální, nikoliv subjektivní či psychologický indikátor dosažení dospělosti. Tento úhel pohledu na dospělost je přítomný i v naší studii, nicméně současně bereme zřetel i na subjektivní vnímání dospělosti.

Proměny přechodu do dospělosti během 20. století a na počátku 21. století

Ačkoliv vymezení výše uvedených dílčích kroků vedoucích k dospělosti zůstává více méně stejné, a to minimálně během posledních sta let, jejich seřazení a načasování se během tohoto období měnilo. Podle Hayfordové a Furstenberga [Hayford, Furstenberg 2005] rostla v euroamerické oblasti v průběhu první poloviny 20. století míra institucionalizace přechodu do dospělosti. V rámci individuálního životního běhu došlo k časové kompresi dílčích přechodů, takže ukončení vzdělávání, vstup do zaměstnání, sňatek a rodičovství se odehrály u většiny mladých lidí během několika málo let. Současně výrazně poklesla různost v individuálním načasování klíčových událostí jako sňatek a rodičovství – většina mladých lidí je prožívala v podobném věku a posloupnosti [Modell, Furstenberg, Hershberg 1976]. Tato komprese a standardizace dosáhla svého vrcholu v 60. letech 20. století.

Obecné trendy v proměnách přechodu do dospělosti, jejichž rozvoj sociální vědci [Fussell 2002; Hayford, Furstenberg 2005; Mortimer, Larson 2002; Settersten 1998; Shanahan 2000 aj.] pozorovali ve většině postindustriálních zemí od 70. let 20. století, lze pak shrnout v tezích o prodloužení, rostoucí variabilitě či individualizaci přechodu do dospělosti a jeho posunutí do vyššího chronologického věku. Přechod do dospělosti je v současné době lokalizován spíše ve třetí než ve druhé dekádě lidského života [Fussell 2002; Hayford, Furstenberg 2005]. Postupně také mizí normativní síla tradiční souslednosti událostí (tj. nejprve ukončení školy, pak zaměstnání, vlastní bydlení, manželství a rodina) a jsou možné i zpětné kroky jako např. návrat k rodičům po epizodě nezávislého bydlení, nebo opětovné zahájení studia po několika letech strávených v zaměstnání [Mortimer, Larson 2002; Settersten 1998; Shanahan 2000].

Současně jak narůstá komplexita tohoto životního období a rozvolňuje se jeho standardizace, roste nejistota a zmatek, které podle Mortimera a Larsona [Mortimer, Larson 2002] mladí lidé při přechodu do dospělosti zakoušejí. Tato nejistota se netýká jen aktuálních rozhodnutí, ale i doby ukončení této životní fáze. Mortimer a Larson hovoří o „rozmazaném věkovém statusu“. Mladí lidé v některých ohledech již přebírali zodpovědnost dospělého (např. se stali rodiči), ale v jiných situacích jsou stále adolescenty (např. neopustili orientační rodinu a jsou na ní finančně závislí). Je ještě možné hovořit o mládí a dospělosti jako o odlišných životních fázích? Na jedné straně mládež současně přijímá sociální role dříve typické buď jen pro mládí, nebo jen pro dospělost – např. zároveň studují, pracují a jsou rodiči [i Wyn, Dwyer 2000]; na straně druhé některé vývojové úkoly na psychologické rovině, jejichž realizace byla dříve načasována do období mládí, přetrvávají do dospělosti. Zvláště jde o proces ustavení vlastní identity, jehož završením končila fáze mládí a který nyní prostupuje i do dospělosti ve formě nikdy nekončícího životního úkolu. Zdá se, že mladí lidé se pohybují „mezi“ mládím a dospělostí [srov. Arnett 2000, 2006, 2007; Galland 1995; Macek 2005; Macek, Bejček, Vaníčková 2007].

Americký psycholog Jeffrey Jensen Arnett [2000, 2006, 2007] pojmenoval tuto přechodovou fázi, pro níž je typický pocit „mezi“, termínem „vynořující se dospělost“. Tato fáze životního běhu se výrazně liší jak od adolescence – fyzický vývoj je ukončen, už nežijí s rodiči; tak od mladé dospělosti – vynořující se dospělí totiž většinou ještě studují, za dospělé se nepovažují, jsou svobodní a bezdětní. Arnett toto období vymezuje jako čas hledání vlastní identity skrze experimenty v lásce, práci a v oblasti názorů na svět; čas nestability – často se mění studijní programy, práce, partneři a bydlení; čas pocitu „mezi“ – tedy už ne adolescent, ale ještě ne dospělý; čas orientace na sebe – nepodléhají tak silné sociální kontrole jako adolescenti a ještě nejsou vázáni závazky dospělých; a čas možností a optimismu ohledně vlastní budoucnosti.

Mortimer a Larson [2002] však upozorňují na „dvojí tvář“ vynořující se dospělosti v postindustriálních zemích. Především na výši rodinného příjmu závisí to, zda mladí lidé budou zažívat toto období jako již zmíněný čas volnosti,

individuálního rozvoje a akumulace lidského kapitálu, nebo spíše jako čas zranitelnosti, omezení a nejistoty na trhu práce, neboť právě rodinný příjem ovlivňuje přístup mladých lidí k informačním technologiím a vyššímu vzdělání. Bynner [2005] předpokládá, že i v nejvíce industrializovaných společnostech bude mladých lidí, kteří zažívají Arnettem popsané období „vynořující se dospělosti“, kolem padesáti procent. Stále tak zůstává přibližně polovina mladých, kteří uskutečňují přechod do dospělosti „tradičním“ způsobem. Současně Bynner na datech z Velké Británie dokládá, že propast mezi těmito dvěma skupinami se zvětšuje. Nerovné vzdělanostní a zaměstnanecké příležitosti již podle něho nesouvisí s pohlavím jako dříve, ale se sociální třídou, dosaženou kvalifikací, a především s ekonomickým statusem rodiny. Bynner přitom považuje stále za platnou tezi o úzké provázanosti participace na trhu práce s celkovou participací ve společnosti a ve vyloučení z formálního trhu práce spatřuje riziko i celkového sociálního vyloučení těchto mladých lidí.

Ačkoliv uvedené členění vývoje přechodu do dospělosti bylo vyvozeno především ze zjištění týkajících se proměny tohoto přechodu v severoamerické společnosti, Fussell [2002] je přesvědčena, že komprese v načasování dílčích přechodů v přechodu do dospělosti a jeho rozvolnění a individualizace v průběhu 70. let 20. století byla univerzálním jevem v rozvinutých společnostech [podobně i Plug, Zeijl, Du Bois-Reymond 2003]. Uvádí, že tento jev byl pozorován jak v USA, tak v Evropě, Japonsku a dalších zemích východní Asie.

2. Význam zaměstnání pro přechod do dospělosti

Jak jsme právě popsali, v normativním modelu přechodu do dospělosti, který byl typický pro společnosti industriální, představoval úspěšný přechod ze školy na trh práce nezbytnou podmínku realizace dalších dílčích přechodů, tj. nezávislého bydlení, sňatku a rodičovství, a tedy i úspěšného završení celého procesu. Kvůli probíhajícím změnám (nejen) na evropských trzích práce a proměnám forem a obsahů formální výdělečné práce se však mění i její význam pro organizaci společenského i individuálního života [např. Bauman 2002; Beck 2004; Dahrendorf 2007]. Hayfordová a Furstenberg [Hayford, Furstenberg 2005] se na základě svých výzkumů domnívají, že v postindustriální době již není žádný z dílčích přechodů, tedy ani úspěšný přechod na trh práce, sám o sobě nutný ani dostačující pro dosažení statusu dospělého, ale všechny dohromady vyznačují v životním běhu stadium dospělosti. Z takového závěru vyplývá, že je možné očekávat relativizaci klíčového významu zaměstnání a jeho zdrojů pro uskutečnění přechodu do dospělosti. Nicméně díla z oblasti sociálních a psychologických důsledků dlouhodobé ztráty zaměstnání pro zaměstnané naznačují, že minimálně individuální důležitost formální výdělečné práce dosud přetrvává, neboť o ztrátě zaměstnání stále referují jako o tíživé životní situaci [u nás např. Buchtová 2002; Mareš 1998]. Je však otázkou, nakolik lze vztáhnout dosavadní zjištění o důsledcích dlouhodobé nezaměstnanosti také na životní situaci dlouhodobě nezaměstnaných absol-

ventů škol. Tito lidé se totiž nacházejí v odlišné situaci než starší nezaměstnaní. Jednak nemají dosud žádnou osobní zkušenost s prací v trvalém zaměstnání, a dále se nacházejí ve zcela odlišné fázi životního běhu.

Zkoumání významu zaměstnání, resp. nezaměstnanosti, pro život mládeže se věnovaly především zahraniční studie. Výčet dosud pozorovaných důsledků zvláště dlouhodobé nezaměstnanosti pro každodennost a jednotlivé životní trajektorie mladých lidí žijících v Evropě a USA je poměrně dlouhý: nedostatek finančních zdrojů k pokrytí jejich výdajů [Creed, Watson 2003]; prodloužená závislost na podpoře ze strany rodičů nebo státních institucí, a tedy odložení dosažení samostatnosti (muži), nebo naopak rychlý přechod k mateřství (ženy) [Hammer 1996; Chisholm 1995]; poněkud rozvrácená struktura času během dne [Bacikova-Sleskova et al. 2007]; více volného času pro přátele [Bacikova-Sleskova et al. 2007]; v některých zemích, v určitých společenských skupinách výrazné omezení konzumu, a tím i sociálních kontaktů [Kieselbach et al. 2000]; v některých případech pocit zahanbení, stigmatu [Rantakeisu, Starrin, Hagquist 1999]; riziko integrace v rámci marginalizovaných skupin obyvatel [Alheit 1994; Hammer 2000]; nižší úroveň každodenních činností a nemožnost rozvíjet získanou kvalifikaci [Haworth, Evans 1987; Jahoda 1982]; devalvace lidského a sociálního kapitálu [Kotíková 2003]; psychické i zdravotní obtíže [Buchtová 2002; Feather, O'Brien 1986; Wanberg, Griffiths, Gavin 1997]; riziko sociálně patologických jevů, jako je alkoholismus [Janlert, Hammarström 1992] nebo vandalismus [Bay, Blekesaune 2002]; riziko institucionálního vyloučení [Kieselbach et al. 2000]; stagnace v rozvoji dospělé identity [Goodwin, O'Conner 2005; Hammer 1996; O'Brien, Feather 1990; Švancara 2002].

Dále, nezaměstnanost přibližně do jednoho roku od ukončení vzdělávání má podle některých výzkumů nejen přímý vliv na podobu každodennosti, ale ovlivňuje životní běh daného jedince i v dlouhodobém horizontu. Signalizuje pravděpodobnost prodloužení nejistoty ekonomického zajištění života a také nejistoty integrace do společnosti i po nalezení prvního zaměstnání, neboť zvyšuje riziko a délku nezaměstnanosti v rané dospělosti [Gregg 2001; Hammer 1996] a často vede k umístění do nevýhodných segmentů trhu práce [Müller, Gangl 2003], a přináší tak i riziko trvalé marginalizace.

Nutno upozornit, že výše uvedené důsledky nezaměstnanosti pro život mladých lidí představují souhrn možných vlivů napříč různými typy sociálních států, kulturních tradic (zejm. z oblasti rodinného soužití a vstupu elévů na trh práce) a ekonomických podmínek a bez rozlišení jejich nesporných vlivů na to, jaké individuální a potažmo sociální souvislosti dlouhodobá nezaměstnanost absolventů v jednotlivých společnostech má. Současně uvedené důsledky nemají všechny stejnou relevanci ve vztahu k uskutečňování přechodu do dospělosti.

K vymezení důsledků dlouhodobé nezaměstnanosti pro přechod do dospělosti českých mladých chceme přispět výsledky našeho výzkumu uvedenými ve druhé části textu. Než však přejdeme k jejich prezentaci, krátce se zastavíme u popisu zvolené metodologie výzkumu a užitých zdrojů dat.

3. Metodologie a data

Téma přechodu do dospělosti v podmínkách dlouhodobé nezaměstnanosti jsme se rozhodli zkoumat pomocí kvalitativních metod, doplněných sekundárními analýzami statistických dat a relevantních studií, které nám umožnily popsat sociálně-historický kontext zkoumaného procesu.

Rozhodli jsme se pro hloubkové studium přechodu do dospělosti pouze jedné, úzce vymezené skupiny mladých, a sice dlouhodobě nezaměstnaných absolventů středních škol převážně s výučním listem, neboť některé studie [Bynner 2005; Mortimer, Larson 2002] naznačují, že nastupující postindustriální model přechodu do dospělosti nemá univerzální podobu, ale že různé skupiny mladých vytvářejí a zakoušejí jeho odlišné varianty. Nejen typ společnosti, ale i zařazení v sociální třídě a limitované vzdělanostní a zaměstnanecké příležitosti podle nich ovlivňují rozsah, v jakém mladí lidé v rámci těchto společností zažívají toto období jako čas volnosti, individuálního rozvoje a akumulace lidského kapitálu, nebo spíše jako čas zranitelnosti, omezení a nejistoty na trhu práce.

V roce 2003–2004 byly realizovány biografické a tematické rozhovory se čtrnácti absolventy sekundárního vzdělávání – převážně učňovských programů, kteří nenalezli zaměstnání minimálně šest měsíců poté, co ukončili své vzdělávání a v době terénního sběru dat byli stále nezaměstnaní. Respondenti byli vybráni na základě záměrného výběru [viz např. Ezzy 2002] tak, aby reprezentovali co možná nejširší spektrum zkušeností dlouhodobě nezaměstnaných jedné vzdělanostní kategorie, a sice té, pro jejíž absolventy je riziko nezaměstnanosti v ČR nejvyšší (viz níže). Zkušenost nezaměstnanosti a potažmo přechod do dospělosti v této sociální situaci neovlivňuje jen zmíněná úroveň vzdělání, ale i gender, bydliště, sociální původ a etnicita [Coffield 1995]. Při výběru byl tedy kladen důraz na délku nezaměstnanosti (déle než šest měsíců), stejnou úroveň dosaženého vzdělání (střední) a rovné zastoupení mužů a žen mezi těmi, kteří bydleli ve městě, a těmi z vesnického prostředí. Z hlediska etnicity byli záměrně osloveni pouze nezaměstnaní absolventi škol z tzv. majority, neboť dlouhodobá nezaměstnanost jiných etnických skupin představuje samostatné výzkumné téma. Charakteristiky takto vybraného souboru pak byly následující: polovinu tvořili muži a polovinu ženy, a to ve věku mezi 20 a 22 lety; nejčastějším dosaženým vzděláním byl výuční list; polovina účastníků výzkumu pocházela z prostředí vesnického a polovina z městského; délka jejich registrované nezaměstnanosti se pohybovala od 6 do 32 měsíců (průměr 17 měsíců). Konverzační partneři byli získáváni ve spolupráci s úřady práce Brno-město a Brno-venkov.¹ Abychom byli schopni přesněji určit význam zaměstnání pro přechod do dospělosti mladých z uvedené socioeko-

¹ Tento způsob oslovení konverzačních partnerů byl zvolen s ohledem na efektivitu jejich získání v souladu s požadovanými charakteristikami. Na druhou stranu však představuje jisté omezení, a sice takové, že do výzkumu nebyli zahrnuti ti mladí lidé, kteří se do evidence úřadů práce nepřihlásili.

nomické skupiny, doplnili jsme náš výzkumný projekt o analýzu přechodu do dospělosti šesti středoškoláků ve věku 21 až 24 let, kteří již byli sami výdělečně činní v rámci oficiálního trhu práce, případně byli na rodičovské dovolené navazující na předchozí zaměstnání.²

Přístup k analýze biografických a tematických rozhovorů aplikovaný v našem výzkumu se blížil tematické analýze, částečně v kombinaci s analýzou narativní [srov. Ezzy 2002]. Kombinovali jsme zjednodušenou verzi zakotvené teorie zahrnující otevřené, axiální a selektivní kódování, nikoliv však teoretický výběr, s analýzou jednotlivých životních příběhů konverzačních partnerů a jejich sociohistorického kontextu. Rovněž jsme specifickým způsobem pracovali s biografickými rozhovory. Tyto byly užity nikoliv pro biografickou analýzu o sobě, ale jako prostředek pro sledování trajektorie bydlení, rodinných a přátelských vztahů a přechodu ze školy do zaměstnání.

* * *

V následujících kapitolách prezentujících vybrané výsledky našeho výzkumu se nejprve zaměřujeme na to, jakým způsobem nezaměstnaní absolventi chápali dospělost a proces stávání se dospělým. Dále pak sledujeme, které dílčí kroky k dospělosti uskutečnili, či neuskutečnili a jak sami chápou svoji aktuální pozici vzhledem k těmto dílčím přechodům. V následné komparaci vnímání dospělosti a postupu směrem k jejímu dosažení se zaměstnanými mladými se pokoušíme rozlišit, které z níže uvedených aspektů jsou typické pro nezaměstnané absolventy a které jsou v jejich vrstevnické a socioekonomické skupině přítomny bez ohledu na dosažení statusu zaměstnaného. Ve čtvrté části pak představujeme naše porozumění významu určité podoby makro- a mikrosociálního prostředí pro přechod do dospělosti dlouhodobě nezaměstnaných absolventů středních škol, jak jsme ho měli možnost rekonstruovat na základě jejich vyprávění a dostupných dat, pramenů a studií.

4. Implicitní představa o dospělosti a vnímání sebe sama jako dospělé/ho mezi nezaměstnanými absolventy a absolventkami

Z úvah nezaměstnaných účastníků výzkumu nad dospělostí, tedy nad tím, co znamená být dospělý a jak k dospělosti dospět, vyplývá, že v jejich sociální kategorii a věkové skupině 20 až 22 let není žádná definice dospělosti dominantní. Jednotlivá subjektivní vymezení dospělosti bylo možné seskupit do čtyř typů.

² Jedná se o sekundární analýzu vybraných rozhovorů shromážděných při Institutu výzkumu dětí, mládeže a rodiny, FSS MU v Brně, Bejčkem, Košdym a Vaníčkou. Souhlas s využitím rozhovorů vyjádřili jak výzkumníci, kteří rozhovory realizovali, tak vedoucí institutu Petr Macek. Polostrukturované rozhovory byly uskutečněny v roce 2006 a 2007.

Někteří vymezovali dospělost skrze porovnání jednání dospělého člověka a dítěte. („Jako dospělý se necítím, ale těžko říct, v čem dospělost spočívá. Dospělý se chová jinak než dítě.“ Klement) Dospělí jsou podle nich na rozdíl od dětí vážní lidé, plánují do budoucnosti, jsou prozíraví, finančně nezávislí, musí se starat o domácnost a věnují se „dospěláckému“ společenskému životu (např. návštěva divadla). Podle nezaměstnaných mladých z této skupiny patří k běžnému životu dospělých lidí také zaměstnání, které podle nich přináší jak finanční nezávislost, tak nutnost pravidelně chodit do práce a uspořádat si časový rozvrh dne.

No tak určitě už mám trochu jiný názory než třeba školáci (...) Spíš teď jsem jako starší sestra. Ta si už samostatně vydělává. Dřív jsem si s ní moc nerozuměla, protože jsem chodila do školy a furt mlela o škole a ona pořád: „Hele, byla jsem si koupit támhle ty boty,“ a nebo: „Dneska jsem uvařila támhle to“ a už měla takový ty normální dospělácký řeči jako matka, jako rodiče a tak. A teď jsem zjistila, že jsem taková jako ona. (...) (Až budu mít zaměstnání – kontextová informace autorky) změní se mi život, no určitě, tak už nebude tolik času, už se člověk nebude tolik flákat a nebude muset shánět inzeráty a potom budu mít měsíční plat, čas si budu muset nějak uspořádat, jako takovej normálně běžnej život, takovej běžnej život dospělých lidí ((pobavení)). (Klára)

Další z nezaměstnaných absolventů vnímali jako rozhodující kritérium pro dosažení dospělosti uskutečnění určitých sociálních přechodů. Jedním z nich je tzv. osamostatnění se, tj. schopnost zajistit si sám svou existenci bez pomoci rodičů, a to v rámci vlastní domácnosti.

Když je člověk mladej, tak ještě neuvažuje nad tím, že se musí postarat o ten život, že musí nakoupit jídlo, že se musí oblíct a že musí ušetřit, aby si mohl dovolit to a dovolit to, tak to všechno, tu tíhu, převádí vlastně většinou na rodiče. Potom když je člověk samostatnej a bydlí sám, tak to už je jiný. (Kamil)

Zatímco však někteří již tento přechod prezentovali jako dospělost, jiní ho vnímali spíše jako přechod dílčí a dosažení dospělosti ztotožňovali až se založením rodiny. Z tohoto hlediska se pak za dospělé vůbec nepovažovali. Karel je například přesvědčen, že na roli otce a živitele rodiny zatím není připraven: „já ještě vůbec nepočítám s tím, že bych měl zakládat nějakou rodinu. (...) Takže necítím se tak nějak úplně dospěle“.

Čtvrtý typ definice dospělosti jsme pak vytvořili seskupením těch vymezení dospělosti, která definovala dospělost nikoliv z hlediska realizace určitých sociálních událostí, ale z hlediska postojů a vztahů s okolím. Pro takto charakterizovanou dospělost je důležité, že jedinec má vlastní názor, který druzí respektují. Významným rysem dospělosti je i postoj zodpovědnosti a schopnost altruistického jednání.

Myslím, že jsem dospělá. Dospělé děti mají občas jiné názory než jejich rodiče, někdy jsou kvůli tomu diskuze, ale to je přece normální, že v určitém věku... Jsem dospělá, protože cítím zodpovědnost a nesu ji za určité věci. (...) Dospělost podle mě znamená, že upřednostním zájmy druhých – svých budoucích dětí, rodiny, před svým vlastním, že dělám věci pro jejich dobro a ne pro svoje. (Květa)

Na pozadí srovnání průběhu životních trajektorií konverzačních partnerů (viz dále) s jejich vnímáním vlastní dospělosti se ukázalo, že subjektivní přesvědčení o vlastní dospělosti souvisí s tradičními sociálními milníky dosažení statusu dospělého jen částečně. Tyto události byly významné pro vnímání sebe sama jako dospělého pouze u těch, jejichž implicitní teorie dospělosti realizaci těchto přechodů zahrnovala. Tito konverzační partneři se buď necítili být dospělými, nebo pouze částečně. Naopak ti, kteří vystavěli svou teorii dospělosti na osobnostních rysech – mít vlastní názor, upřednostňování zájmů druhých před vlastními a přebírání zodpovědnosti, považovali sami sebe za dospělé bez ohledu na uskutečnění dílčích přechodů. Jeví se, že tato definice dospělosti obsahující vlastní názory a postoje je spíše blízká mladým lidem s vyšším vzděláním, neboť mezi účastníky výzkumu, kteří ukončili své vzdělání nejvýše výučním listem, jsme takovou definici nenalezli. Ovšem zodpovědnost jako rys dospělosti byl explicitně či implicitně přítomen ve většině definic, neboť závazek trvalé zodpovědnosti za zajištění živobytí svého a později i blízkých druhých je obsažen jak v sociálních událostech „osamostatnění se“, tak založení vlastní rodiny.

Ačkoliv se mezi dotázanými nezaměstnanými absolventy cítila dospělá jen část dotázaných, část těch, kteří sami sebe považovali za dospělé jen částečně či vůbec, hovořila o tlaku věkových norem, které spojovali s dospělostí.

Já se fakt cítím jako taková 16letá holčička, dospělá, to ne. Sem zvědavá, jestli se někdy budu cítit jako dospělá. Protože fakt jako, mně bude 21 roků. (Katka)

Nelze však říci, že by tlak těchto norem jednoznačně vedl k pocitu zpoždění oproti participanty vnímané normy. Konverzační partner Karel například také vnímal tlak sociálních očekávání na přechod do dospělosti spojených s věkem, která vůči němu směřovali zejména jeho rodiče: „Už mi je 22 let, tak už bych se měl cítit jako dospělej. Aj doma rodiče už dělají určitý nátlak, že: ‚Podívej se kolem sebe a kolik ti je, kdo je tady v takových letech doma, válíš si šunky‘.“ Nicméně se s těmito normami neztotožňoval: „na ženění v 21 letech – to je hodně brzo.“

5. Postup po sociálně konstruované cestě k dospělosti

*De to, no ale není to furt, jak by mělo... jako když máte práci, máte peníze a můžete...
tady su furt jako odkázaná na rodiče, tak jako furt se nemůžu osamostatnit...*

(Katka, 21 let, vyučená kuchařka, 2 roky nezaměstnaná)

Přechod na trh práce

V oblasti plánů a očekávání, které naši konverzační partneři v rámci své pracovní trajektorie spojovali s krátkou dobou po získání výučního listu či složení maturity, se vynořila čtyři typická schémata.

Část nyní dlouhodobě nezaměstnaných měla v úmyslu vstoupit na trh práce ihned po ukončení studia. Další skupina si po absolutoriu chtěla „udělat prázdniny“, to znamená, že když absolvovali v květnu nebo červnu, tak plánovali začít hledat práci, resp. registrovat se na úřadu práce a hledat práci, až po tzv. letních prázdninách, tj. od září. Třetí typ přechodových plánů byl charakteristický pouze pro muže, a to pro ty z účastníků výzkumu, kteří měli přibližně do půl až tři čtvrtě roku od ukončení školy nastoupit základní vojenskou službu a rozhodli se, že před vojnou práci hledat nebudou.³ Poslední skupinu tvoří ti, kteří upřednostnili své další studium před zaměstnáním, takže po prázdninách započali nové, dálkové studium, ale již bez nároku na status studenta, neboť na denní formy nebyli z kapacitních důvodů přijati. Z počátku studia o práci neusilovali. S postupem doby strávené v nezaměstnanosti se však podle svých slov cítili nedostatečně vytiženi a také z finančních důvodů si začali hledat práci. V době výzkumu již všechny výše uvedené důvody odkladu rozhodnutí vstoupit na trh práce pominuly a konverzační partneři uváděli, že by do zaměstnání skutečně rádi nastoupili, a to zejména kvůli zlepšení své aktuální finanční situace.

Všichni se vyjadřovali v tom smyslu, že mají k dispozici méně peněz, než by skutečně potřebovali. Finanční tíseň vnímali zvláště v souvislosti s pokrytím případných nákladů spojených s přechodem k vlastnímu bydlení a osamostatnění se vůbec, dále vzhledem k trávení volného času a také s ohledem na plnění závazků vůči rodičům (přispívat přiměřeně na domácnost) či zlepšení špatné finanční situace orientační rodiny. Vyřešení své finanční tísně dlouhodobě nezaměstnaní absolventi spojovali s nalezením zaměstnání. Získání pracovního uplatnění deklarovala většina jako svůj další cíl. Zaměstnání tak vnímali spíše jako prostředek k naplnění dalších cílů, než že by bylo cílem samo o sobě. Nezaměst-

³ Kvůli zrušení povinné základní vojenské služby od roku 2005 tento model v uvedené podobě zanikl. V současné době však lze předpokládat, že podobnou roli jako očekávaný nástup základní vojenské služby může hrát například očekávání brzkého odjezdu za prací do ciziny. Na rozdíl od modelu „vojenská služba“ se však tento model týká jak mužů, tak žen. Druhá podstatná odlišnost spočívá v tom, že zaměstnavatelé nemohou předem takový odjezd, na rozdíl od nástupu vojenské služby, u absolventů očekávat a a priori je odmítat zaměstnat, jak se to stávalo některým z účastníků našeho výzkumu.

naní si od něho slibovali kromě výše zmíněného dostatku peněz v některých případech i zvýšení úrovně své denní činnosti, profesní rozvoj a možnost věnovat se tomu, co je baví, případně uniknout nepříjemnému psychickému tlaku ze strany rodiny a získání společenských kontaktů.

Tak jako teďka poslední dobou už bych šel radši do práce. Chybí ty peníze, protože z pracáku a ze sociálky mám málo. (Kryštof)

Účastníci výzkumu v době jeho realizace většinou již rok či dva neúspěšně usilovali o přechod na trh práce. Podstatným rysem tohoto odkladu přechodu do zaměstnání je neurčitost délky jeho trvání. Typickou zkušenost účastníků výzkumu charakterizuje jejich častý výrok „Už jsem něco domluvenýho měl/a, ale neklaplo to.“ Ve svých nadějích a očekáváních již byli obezřetní a odmítali cokoliv do budoucna plánovat.

Jak bylo však patrné výše, zvláště účastníci výzkumu z první a druhé skupiny očekávali svůj vstup na trh práce v době blízké po absolutoriu, tedy ve svých 18 a 19 letech, v době konání výzkumu pak někteří poukazovali na nemístnost jejich současné podoby života také s ohledem na věkové normy. Například Katka byla přesvědčená, že způsob života, jaký právě vede – tedy bez zaměstnání a v závislosti na orientační rodině, není vzhledem k jejímu věku adekvátní:

Už mě to fakt nebaví, jako že furt doma nic nedělat. Peníze, to je taky o ničem. Prostě fakt už bych chtěla, už je mně tady skoro jednadvacet roků a su dva roky doma. (Katka)

Zaměstnání pak ve vyprávěních většiny dlouhodobě nezaměstnaných absolventů figuruje jako klíč k budoucnosti. Teprve s nalezením trvalého zaměstnání začíná, ale i končí, řetěz jejich budoucích plánů, zejména dalších kroků k dospělosti – osamostatnění se, případně i založení rodiny:

Plány do budoucna? To budu plánovat, až budu mít zaměstnání. Kdybych měla zaměstnání, tak by se to dalo naplánovat. Ale když nemáte zaměstnání, tak co můžete plánovat? (Karolína)

No, chtěla bych určitě najít práci a pak se trošku postavit na vlastní nohy. (Karin)

Přechod k samostatnému bydlení

Zatímco přechod na trh práce byl v době výzkumu víceméně aktuální pro všechny účastníky výzkumu, odchod z orientační rodiny a založení vlastní domácnosti si přála uskutečnit přibližně již jen polovina z nich. Tento přechod vnímaly jako naléhavý především ženy. Naopak mezi muži zvažoval samostatné bydlení pou-

ze jeden. Všem společně jim v tomto kroku bránil nedostatek jistého a přiměřeně vysokého finančního příjmu. Nicméně důvody, proč tito nezaměstnaní toužili po vlastním bydlení, se lišily. Pro ty, které již měly déle trvající partnerský vztah, znamenala vlastní domácnost možnost prohloubit intimní vztah s jejich partnery, pro ostatní pak možnost naučit se samostatně hospodařit a starat se sám o sebe, jak sami říkali „osamostatnit se“.

Chtěla bych se od rodičů odstěhovat, protože takhle člověk pořád ještě... Vyperou mu, uvaří, případně ho vytáhnou z problému, žehlí to za něj. K osamostatnění mně ale chybí peníze. (Květa)

Jeví se, že samostatné bydlení a dovednosti, které odchod z orientační rodiny vyžaduje, vnímali účastníci výzkumu převážně jako jeden z postupných kroků, které směřují k završení přechodu k dospělosti, bez nichž by se celkový přechod patrně neuskutečnil, avšak samy plnou dospělost ještě neznamenají.

Přechod k trvalému partnerskému vztahu a rodičovství

Získaná data rovněž naznačují určitý rozdíl v představách o načasování přechodu k trvalému vztahu mezi muži a ženami. Mužům se jevil jejich věk 20 až 22 let jako předčasný pro trvalé vztahy, naopak ženy partnerské vztahy tematizovaly častěji a část z nich měla zkušenost i s několikaletým vztahem, nebo by trvalý vztah uvítala. V době výzkumu však skutečně společnou budoucnost s partnerem plánovala pouze Kornélie a v omezené míře i Katka.

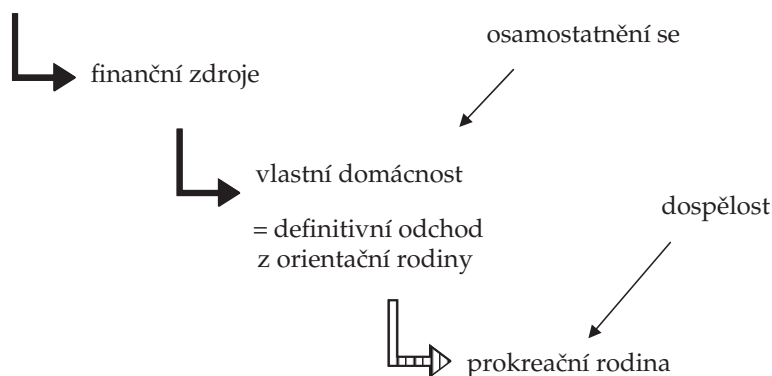
Už mám 5 let přítele. (...) To už člověk plánuje nějaký domeček, nebo že se odstěhuje někam do bytu a budu tam bydlet nebo co. A co se týká, jestli budeme mít zaměstnání nebo on že mi pomůže a já budu podnikat. (Kornélie)

Karel, který se nejvíce mezi muži zamýšlel nad tímto tématem, vnímal vlastní připravenost na partnerský vztah a rodičovství jako otázku osobnostního vývoje – zrání, které souvisí nejen s chronologickým věkem: „na ženění v 21 letech – to je hodně brzo (...) Ale to přijde, každopádně“; ale i s aktuální makrosociální situací: Karel hovořil o „nejisté době“, a to především na trhu práce, neboť získání trvalého zaměstnání vnímá jako klíčové pro založení rodiny. Přechod k trvalému partnerství a zvláště přechod k rodičovství byl vnímán dlouhodobě nezaměstnanými absolventy většinou v jejich 21 až 22 letech jako prozatím neaktuální.

Většina účastníků tedy neměla konkrétní představu o tom, kdy a jak se dospělými stane, avšak přibližně polovina hovořila o „osamostatňování se“, které vnímali jako naléhavý životní úkol a které je možné chápat jako krok směřující k přechodu do dospělosti (viz schéma 1). Na rozdíl od výše uvedených zjištění Hayfordové s Furstenbergem [Hayford, Furstenberg 2005] tito nezaměstnaní

Schéma 1. Role zaměstnání při uskutečňování přechodu do dospělosti podle dlouhodobě nezaměstnaných absolventů programů sekundárního vzdělávání

ZAMĚSTNÁNÍ



absolventi spojovali počátek svého přechodu do dospělosti výhradně s nalezením trvalého zaměstnání, od kterého očekávali především jistotu trvalých finančních zdrojů k pokrytí přechodových nákladů.⁴

6. Přechod do dospělosti u zaměstnaných absolventů

Ačkoliv zaměstnaní absolventi škol již měli zajištěný vlastní trvalý příjem, ani oni většinou neuskutečnili rychlý postup skrze dílčí přechody do dospělosti. Podoba přechodu do dospělosti mezi zaměstnanými absolventy byla ještě více různorodá než u nezaměstnaných. I když se všichni cítili být finančně nezávislími, ne všichni bydleli ve vlastní domácnosti. Co se týče dalších přechodů, část z nich již završila, nebo v krátkém časovém horizontu završit plánovala, všechny dílčí přechody do dospělosti včetně rodičovství, někteří zvažovali další studium a ještě jiní, což bylo typické zvláště pro zaměstnané muže, si hodlali tzv. užívat

⁴ Vzhledem k obeznamenosti konverzačních partnerů se záměry výzkumu a vzhledem k zapojení úřadů práce při jejich kontaktování je na místě očekávat určitou míru stylizace vyprávění v oblasti deklarovaného zájmu dotázaných o zaměstnání. Nutno dodat, že výzkumník si tohoto rizika byl vědom a snažil se ho vysvětlováním a důrazem na anonymitu omezit. K jeho zmírnění rovněž přispěly opakované rozhovory s každým z dotázaných, přičemž téma nezaměstnanosti bylo obsahem až druhého z rozhovorů, první byl biograficky orientovaný.

života a odmítali na sebe brát trvalé závazky. Jeví se tedy, že trvalé zaměstnání představuje nutnou, nikoliv však dostačující podmínku pro postup skrze sociálně konstruované dílčí přechody vedoucí k dospělosti, neboť zvláště v začátku pracovní kariéry poskytuje spíše nižší finanční zdroje, které často nepokryjí obojí náraz, tj. jak osamostatnění se, tak rozsáhlejší volnočasové aktivity nebo sebe-realizaci mimo rodinnou trajektorii. Jeví se, že podoba přechodu do dospělosti mezi zaměstnanými absolventy středních škol také úzce souvisí s jejich životními cíli a strategiemi, nicméně na základě nám dostupných dat jsme byli schopni identifikovat tuto dimenzi jejich přechodu do dospělosti pouze v hrubých obrysech.

Latentní funkci formálního zaměstnání v oblasti utváření dospělé identity bylo možné identifikovat až na pozadí analýzy přechodu do dospělosti referenční skupiny zaměstnaných středoškoláků. Zkušenost s podobou závazků a zodpovědností vůči zaměstnavateli a s vystupováním vůči širokému okolí v roli zaměstnance totiž dlouhodobě nezaměstnaným chyběla, a to i těm, kteří příležitostně pracovali načerno, neboť tato činnost měla z jejich pohledu nezávazný a dobrovolný charakter. Pro zaměstnané středoškoláky to bylo právě pracoviště, závazky vyplývající z pracovní smlouvy, náročnost pracovních úkolů a kontakt s veřejností v pozici zaměstnance, které přispívaly k získání jejich vlastního pocitu dospělosti. Jednak v tom smyslu, že sami v tomto sociálním prostoru jednali tak, jak byli přesvědčeni, že dospělí lidé jednají, tj. zodpovědně a kompetentně, a dále proto, že lidmi, kteří se v tomto prostoru pohybovali, byli jako dospělí rozpoznáváni a uznáváni. Což však pro část zaměstnaných neplatilo mimo tento prostor, zvláště ne v rámci orientační rodiny. Proto se část z nich cítila být dospělými jen někdy. Podobný prostor, v němž je možné vyzkoušet si vlastní kompetentnost v určité společenské oblasti a nezávislé a zodpovědné jednání a v jehož rámci mladý člověk automaticky získává v očích okolí status dospělého, jsme ve vyprávěních dlouhodobě nezaměstnaných nenalezli. O tuto zkušenost tedy byli ochuzeni.

7. Přechod do dospělosti dlouhodobě nezaměstnaných absolventů jako výsledek interakce dimenzí životního běhu

Absence zaměstnání však představuje pouze jednu z řady okolností utvářející životní běh nezaměstnaného jedince. Jak jsme diskutovali výše, přechod do dospělosti sám o sobě zahrnuje řadu dílčích přechodů a rovněž se odehrává v interakci s konkrétními prvky makro- a mikrosociálních struktur. Prvky těchto struktur, na něž byla analýza zaměřena, jsme částečně odvodili „objektivisticky“ z teorie životního běhu (zejm. analýza trhu práce a sociohistorického kontextu⁵), tyto

⁵ Podle Kohliho [Kohli 1985] je to právě zahrnutí dimenze času, v podobě historické doby a procesu individuálního stárnutí, co vymezuje teorii životního běhu vůči ostatním sociologickým teoriím.

pak byly doplněny o aspekty, které zmiňovali účastníci výzkumu jako relevantní (zejm. v oblasti mikrosociálních struktur). Nyní tedy přecházíme k deskripci a interpretaci následujících kontextuálních aspektů přechodu do dospělosti u nezaměstnaných absolventů: trh práce, demografická situace, nastavení relevantních institucionálních systémů (školství, sociální zabezpečení), historické události, rodinné zázemí, místní komunita, vrstevnické a partnerské vztahy.

Rekonstrukce pozice absolventů studijních programů sekundárního vzdělávání na trhu práce v letech 2002–2004⁶

Obecné podmínky na trhu práce nebyly v průběhu let 2002 až 2004, tedy v době, kdy konverzační partneři výzkumu nejčastěji zahajovali svůj přechod ze školy do zaměstnání, pro vstup absolventů škol na tento trh příznivé. V tomto období totiž byla obecná míra nezaměstnanosti nejvyšší v novodobé historii České republiky, pohybovala se kolem 10 %. Podobně i v okresech Brno-město a Brno-venkov byla v těchto letech míra nezaměstnanosti nebývale vysoká: Brno-město mezi 9 a 11 %, Brno-venkov kolem 8 %. Pro oba léta 2002 až 2003 obdobím dosud nejvyšší míry nezaměstnanosti. S vysokou mírou nezaměstnanosti se zejména v okrese Brno-město pojil i vysoký počet uchazečů o zaměstnání na jedno volné pracovní místo – kolem 25 uchazečů. V okrese Brno-venkov byla z tohoto hlediska situace pro vstup na trh práce poněkud příznivější, v prosinci 2003 připadalo na jedno volné pracovní místo 18 nezaměstnaných. Tento přetlak uchazečů o zaměstnání na jedno volné pracovní místo znamenal pro absolventy škol velkou konkurenci ze strany zkušených a kvalifikovaných pracovníků.

Jak je patrné z tabulky 1, nejvyšší míra nezaměstnanosti dlouhodobě provází přechod na trh práce absolventy s výučním listem, případně s výučním listem a maturitou.⁷ Celková výše jejich nezaměstnanosti se nad hranici 20 % pohybovala od roku 2000 až do roku 2004. V těchto letech také rostl počet dlouhodobě nezaměstnaných mezi absolventy škol.⁸ Takže čerství absolventi soutěžili o pracovní místa i s absolventy minimálně z předešlého roku. Míra nezaměstnanosti

⁶ Zdrojem dat prezentovaných v tomto oddíle byly *Statistické ročenky trhu práce v České republice* 2001 [2002], 2002 [2003] a 2005 [2006], není-li uvedeno jinak.

⁷ Na rozdíl od nezaměstnaných obecně, kde největší skupinu tvoří rovněž lidé s výučním listem (41,2 % k 31. 3. 2004 a 17,4 % k 31. 3. 2009), ale hned druhou nejpočetnější skupinu představují lidé s nejvýše základním vzděláním (31,2 % k 31. 3. 2004 a 15,1 % k 31. 3. 2009), se specifická míra nezaměstnanosti žáků, kteří ukončili základní devítiletou školní docházku, dlouhodobě pohybuje pouze mezi 5 a 6 % [Statistická ročenka České republiky 2008 2009: tab. 21–3; Čtvrtletní statistika nezaměstnanosti za rok 2004 a 2009 a Pololetní statistiky 2002–2009]. Tato míra však není součástí běžných absolventských statistik, neboť ty se vztahují pouze na úspěšné absolventy studijních programů sekundárního a terciálního vzdělávání.

⁸ Co se týče podílu vzdělanostních skupin na celku dlouhodobě nezaměstnaných, pak největší část dlouhodobě nezaměstnaných absolventů se v obou okresech v letech 2002 až

Tabulka 1. Vývoj míry nezaměstnanosti absolventů* v ČR, dubnové hodnoty (v %)

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Vyučení	8,8	19,5	26,4	32,7	23,8	22,7	20,9	15,7	13,6	8,9	6,0	11,8
Vyučení s MZ	6,3	13,3	17,8	19,0	25,5	25,0	19,1	13,5	11,2	8,7	6,2	9,5
SOŠ s MZ	8,8	15,1	16,1	15,9	20,6	14,9	13,3	10,1	9,1	6,5	4,7	6,4
Gymnázium	5,8	7,8	10,5	8,9	9,6	6,3	5,3	3,9	3,4	2,5	1,9	1,9
VOŠ	3,3	12,6	12,0	8,0	9,9	10,6	9,4	8,2	6,4	4,8	4,0	5,3
Vysokoškoláci	3,0	7,5	5,4	5,1	6,3	6,7	5,7	3,8	3,3	2,4	1,8	2,2

Zdroj: Chamoutová [2009: 19].

Poznámka: * Míra nezaměstnanosti absolventů je dána poměrem počtu absolventů – uchazečů o zaměstnání (nezaměstnaných absolventů) konkrétního druhu přípravy (kategorie vzdělání), skupiny oborů či oboru vzdělání k celkovému příslušnému počtu absolventů (tj. zaměstnaných, nezaměstnaných i pokračujících v dalším vzdělávání) v daném druhu přípravy (kategorii vzdělání), v dané skupině oborů či v daném oboru vzdělání. [Festová, Vojtěch 2006: 13]

čerstvých absolventů pak byla nejvyšší v roce 2003, kdy se nezaměstnaným stal téměř každý čtvrtý z těch, kteří v tom roce absolvovali střední odborné učiliště. Obdobná situace panovala i mezi čerstvými absolventy učebních oborů s maturitou.

Přechod do dospělosti v sociálně-historickém kontextu

Historické období, v němž účastníci výzkumu svůj přechod do dospělosti usku-
tečňovali, bylo stále ještě poznamenáno politickými událostmi roku 1989 a sou-
visejícími hospodářskými a sociálními změnami v české společnosti. V oblasti
školství bylo možné dopad těchto změn pozorovat na určité diskreditaci učňov-
ského školství v očích zaměstnavatelů [Kalousková et al. 2004] a ztrátě jeho dří-
vější schopnosti plynule převádět učně na trh práce, což se projevilo ve ztíženém
přechodu učňů do zaměstnání. Rozsáhlá pracovní praxe získaná během stu-
dia nebyla zaměstnavateli vnímána jako srovnatelná s praxí starších uchazečů
o zaměstnání. Úzká profesní specializace, kterou učňovské studium poskytovalo,
představovala rovněž určitou nevýhodu v době vysoké míry obecné nezaměst-
nanosti, která tehdy na českém i lokálním trhu práce panovala a nutila některé
profese hledat zaměstnání mimo dosaženou kvalifikaci.

2004 rekrutovala z řad absolventů s výučním listem. V okrese Brno-město tvořili 30 až 34 %
všech dlouhodobě nezaměstnaných, v okrese Brno-venkov se pak podíl absolventů SOU
pohyboval kolem 39 % [Pololetní statistiky 2007].

Zprostředkovaně se transformace české společnosti po roce 1989, pro niž byl charakteristický na jedné straně enormní nárůst možností individuálního rozvoje a seberealizace, na straně druhé zvýšení nejistoty hmotného zajištění obyvatel, odrazila ve strategiích mladých lidí v oblasti přechodu do dospělosti. Dosavadní studie věnované tomuto přechodu se soustřeďovaly především na zkoumání demografické podoby přechodu k rodičovství [např. Ettlerová, Matějková 2004; Rabušic 2006; Rychtaříková 2006; Sirovátka 2003; Sobotka 2006; Zeman 2006]. Dílčí analýzy dostupných studií, demografických dat a statistik z oblasti školství, které byly uskutečněny v rámci našeho výzkumného projektu,⁹ naznačily, že sociální konstrukce přechodu do dospělosti typická pro českou společnost od 70. až do počátku 90. let 20. století odpovídala konstrukci tohoto přechodu v rámci normativního životního běhu, tj. v rychlém sledu za sebou následovalo ukončení vzdělávání, vstup na trh práce, sňatek a rodičovství. Události roku 1989 a následná transformace české společnosti do jisté míry podobu přechodu do dospělosti pozměnila: načasování všech dílčích přechodů se posunulo do vyššího chronologického věku a mladí lidé se setkávají s novými prvky, které dříve v tomto období přítomny nebyly, zvláště jde o nezaměstnanost, nové typy partnerského soužití, nové postoje k rodičovství (akceptace bezdětnosti a nemanželských dětí). Tyto trendy v oblasti reprodukčního chování poukazují na to, že současný přechod do dospělosti v českém prostředí se stále více blíží spíše modelu postindustriálnímu, nicméně prozatím ho lze vztáhnout na situaci české mládeže jen částečně. Na základě výše uvedených studií lze například jen obtížně hovořit o jeho rozvolnění. Spíše se jeví, že mladí lidé, zvláště v souvislosti s délkou vzdělávání, zahajují přechod do dospělosti v různém chronologickém věku a poté, co jsou schopni dlouhodobě zajistit svou ekonomickou soběstačnost, odchází od rodičů, uzavírají sňatek a zakládají rodinu.

Tyto demografické změny, zejména odklad manželství a rodičovství do vyššího chronologického věku jedince, a strategie v oblasti individuálního rozvoje, zvl. prodloužená doba věnovaná vzdělávání, potenciálně ovlivňovaly jednání vrstevníků účastníků výzkumu, a skrze jejich jednání i přechodové plány a strategie samotných nezaměstnaných. Nastavení absorpční schopnosti vzdělávacího systému však poněkud zaostávalo za poptávkou po denním studiu. Ti, kteří hodlali dále zvyšovat svou kvalifikaci a nebylo pro ně již místo v rámci denních programů, a rozhodli se tedy pokračovat ve studiu dálkovou formou, ztratili ochranný status studenta. Distanční studium, jak vyplynulo z rozhovorů s účastníky výzkumu – distančními studenty, však současně svým časovým rozvrhem značně ztěžovalo uplatnění na trhu práce. Řešení životní situace, zvláště krytí hmotných nákladů na živobytí, tito účastníci výzkumu našli v registraci na úřadě práce jako uchazeči o zaměstnání. Úřady práce a jejich služby tak v případě těchto konverzačních partnerů určitým způsobem kompenzovaly zpožděnou reakci českého školství na zvýšenou poptávku po vyšších stupních studia. Uve-

⁹ Uvedená analýza odrazu historického období v přechodu do dospělosti české mládeže je, i s uvedením všech použitých studií a zdrojů, dostupná v Havlíková [2008: 87–100].

dená situace však působila určité zmatení těchto mladých v oblasti jejich identity – sami se vnímali spíše jako studující, avšak současně jim byl vnucen degradující status nezaměstnaného.

Přechod do dospělosti nezaměstnaných absolventů, kteří participovali na našem výzkumu, také výrazným způsobem ovlivňovalo nastavení oprávnění, výše a délky hmotné podpory v nezaměstnanosti, která pokryla nutné osobní náklady absolventů, nicméně nečinila je finančně nezávislými na orientační rodině ani jim neumožňovala dlouhodobě plánovat budoucí události a činit další kroky směrem k dospělosti, jako bylo zejména založení vlastní domácnosti, po kterém toužily zvláště dlouhodobě nezaměstnané absolventky. Avšak výše dávek ve spojení se společensky akceptovanou a hojně rozšířenou prací v rámci neformální ekonomiky zvláště ve venkovských lokalitách, již někteří nezaměstnaní využívali, nevyvíjela dostatečný tlak na snahu hledat zaměstnání. Úsilí hledat zaměstnání mělo tendenci mezi účastníky výzkumu rovněž ochabovat s délkou nezaměstnanosti a pod vlivem dosavadního nezdaru. K aktivizaci v oblasti hledání zaměstnání nepřispíval ani způsob, jakým úřady práce poskytovaly své služby nezaměstnaným absolventům. Tuto jejich roli však do značné míry v době výzkumu suplovaly u dlouhodobě nezaměstnaných, kteří již neměli nárok na hmotnou podporu v nezaměstnanosti a žádali o přiznání dávek sociální péče, sociální odbory obecních úřadů, které měly zmíněnou agendu ve své kompetenci. Současně se jeví, že dlouhodobě nezaměstnaní tím, v jakých životních situacích využívali služeb zaměstnanosti a hmotného zajištění v nezaměstnanosti, pozměnili společenskou roli úřadů práce, potažmo obecních sociálních odborů. Pouze minoritní část z nich vnímala úřad práce jako most vedoucí na trh práce. Spíše tyto instituce představovaly v jejich životních strategiích stabilizační prvek umožňující překlenout opožděnou reakci vzdělávacího systému na zvýšenou poptávku po studiu a také obtížnou situaci nováčků na trhu práce a z nich plynoucí nejednoznačné statusy rané fáze přechodu do dospělosti [srov. Beck 2004 o proměnách nezaměstnanosti]. V neposlední řadě je třeba poukázat na tehdejší podobu trhu s byty a politiku v oblasti výše nájemného v bytech. Průměrné měsíční náklady na bydlení bezdětné zaměstnanecké domácnosti s 1,52 členy představovaly v 1. čtvrtletí 2004 v ČR 3748 Kč [Příjmy, vydání a spotřeba domácnosti 2004: tab. 6], přičemž příjmy nezaměstnaných absolventů se pohybovaly kolem 3000 Kč. Samostatné bydlení tak bylo pro tuto skupinu v podstatě nedostupné.

Celkově se jeví, že význam historického období a relevantních sociálních institucí a trhu práce přispíval směrem k odložení realizace dílčích přechodů do dospělosti, a to i přesto, že zvláště přechod na trh práce skýtající dosažení finanční nezávislosti plánovali po završení svého vzdělávání všichni účastníci výzkumu a přechod k nezávislému bydlení si v době výzkumu přála polovina z nich.

Orientační rodina

V oblasti významu blízkých sociálních vztahů pro přechod do dospělosti hrála zásadní roli orientační rodina nezaměstnaných. Její význam pro přechod do dospělosti však nebyl jednoznačný. Nebylo nijak výjimečným jevem, že i v rámci jedné rodiny byl nezaměstnaný absolvent vystaven jak vlivům, které mu spíše bránily v nalezení zaměstnání a odchodu z rodiny, tak vlivům, které uskutečnění těchto kroků podporovaly. V první řadě hrála rodina u většiny absolventů důležitou roli při volbě jejich budoucího povolání a při rozhodování o dalších investicích do zvýšení jejich lidského kapitálu v rámci navazujícího vzdělávání. Ukazuje se, že pouze rodiče, kteří sami dosáhli alespoň maturity, motivovali své potomky k získání obdobného nebo vyššího vzdělání. Většina účastníků výzkumu však dosáhla pouze výučního listu jako jejich rodiče. Mezi další faktory, které spíše snižovaly snahu absolventů tyto kroky uskutečnit, patřila zejména hmotná podpora v době nezaměstnanosti, a to zvláště prostřednictvím bydlení ve společné domácnosti s rodiči, které nebylo pro účastníky výzkumu tolik finančně náročné, jako by bylo bydlení samostatné. Dále i když rodina poskytovala možnost zvýšení úrovně denních aktivit při zajištění chodu domácnosti, týkalo se to výhradně žen. Naopak muži se na těchto pracích nepodíleli, a to i v situaci, kdy byli oba rodiče zaměstnaní. Někteří z účastníků výzkumu pak vyjadřovali obavu, zda by byli vůbec schopni vést samostatnou domácnost v případě, že by na její založení měli dostatek peněz. Ženy pak v určitých situacích, zvl. v době dlouhodobější nemoci člena rodiny, po dobu trvání takové situace odkládaly snahu hledat zaměstnání a plně se věnovaly domácnosti. Nejen zdravotní, ale i pracovní trajektorie ostatních členů rodiny často ztěžovaly přechod absolventů na trh práce. Máme na mysli především častější přítomnost nepracujících rodičů, ať již z důvodu invalidity či ztráty zaměstnání, kteří jednak sami nevyvíjeli tlak na přechod do zaměstnání svých dětí, jako tomu bylo u zaměstnaných rodičů, pokud ovšem nebyla domácnost ve finanční tísní, a také nedisponovali takovým sociálním kapitálem, který by pomohl jejich potomkům nalézt zaměstnání. Naopak zaměstnaní rodiče měli více možností, jak jim pomoci při přechodu do zaměstnání a také jich využívali – buď skrze své známé, nebo skrze úsilí pomoci jim k zaměstnání přímo na jejich pracovišti. Podněty k postupu do dospělosti přítomné v orientační rodině pak dále spočívaly také v psychologickém nátlaku rodičů na absolventy, který přímo či nepřímo podněcoval snahu nezaměstnaných uskutečnit přechod na trh práce.

Lokální komunita a vrstevníci

Podobně jako rodina ovlivňovaly i vrstevnické vztahy účastníků výzkumu jejich přechod do dospělosti v obou směrech. Vrstevnické skupiny nezaměstnaných absolventů se skládaly jak ze studujících, tak z nezaměstnaných či pracujících. Studující a pracující do jisté míry skrze odsuzování statusu nezaměstnaného přispívali ke snaze nezaměstnaných tento status opustit, tj. nalézt si zaměstnání,

avšak pro další postup na cestě k dospělosti jim již vzorem nebyli, neboť sami dosud další přechody neplánovali. Nicméně i přesto polovina účastníků výzkumu měla v úmyslu osamostatnit se od rodiny, pokud by k tomuto kroku získala potřebné prostředky. Pouze v jednom případě záměr pracujících přátel osamostatnit se ovlivnil přechodové plány účastníka výzkumu směrem k přiblížení se statusu dospělého, a sice skrze snahu o nezávislé bydlení. Vrstevnické vztahy lokalizované zvláště v rámci venkovských lokalit pak byly zdrojem příležitostí k výdělečné činnosti v rámci šedé ekonomiky, která sice přechodně zlepšovala finanční situaci nezaměstnaných, nicméně nevedla k získání stálého zaměstnání a sama neposkytovala jistotu trvalého příjmu, který by umožňoval plánovat trvale finančně náročné dílčí přechody do dospělosti.

Životní partneři

V oblasti partnerských vztahů se jevílo, že zvláště pro muže nebyly trvalé partnerské vztahy dosud aktuálním tématem. Mezi ženami pak existence dlouhodobého vztahu podněcovala úsilí o založení vlastní domácnosti s partnerem. O přechodu k rodičovství však v krátkém časovém horizontu neuvažoval nikdo z účastníků výzkumu. Přítomnost trvalého partnera, pokud tento disponoval dostatečnými zdroji pro založení společné domácnosti, ovlivňovala jinak mezi účastníky dominující očekávání ohledně souslednosti kroků k dospělosti, které bylo následující: zaměstnání, samostatné bydlení vedoucí k „osamostatnění se“, společné soužití s partnerem / manželství, rodičovství, a sice tím způsobem, že umožňovala přechod k partnerskému soužití ve společné domácnosti i bez předchozího uskutečnění přechodu na trh práce. Takovou podobu přechodu do dospělosti jsme však zaznamenali pouze u jedné ženy a na základě našich dat nejsme schopni stanovit, zda by takový model přechodu do dospělosti bylo možné nalézt i mezi muži. Ostatní se tedy nejprve více či méně usilovně snažili získat zaměstnání, coby finanční zdroj nezbytný pro další postup po sociálně konstruované trase vedoucí k dospělosti.

Závěr

Výsledky zkoumání přechodu do dospělosti dlouhodobě nezaměstnaných absolventů z Brna a okolí, kteří ukončili své vzdělávání převážně získáním výučního listu, vytýčily v oblasti vztahu mezi trvalou participací na oficiálním trhu práce a přechodem do dospělosti této vzdělanostní a věkové skupiny řadu tendencí, jež by mohly být východiskem pro navazující reprezentativní kvantitativní výzkum zaměřený na přechod do dospělosti mladé české populace. Na pozadí srovnání očekávání, seřazení a načasování dílčích přechodů do dospělosti zaměstnaných a nezaměstnaných mladých jsme vymezili následující teze o podobě jejich přechodu do dospělosti a významu zaměstnání pro tento přechod:

1. Středoškoláci ve věku kolem 22 let se nacházejí nejčastěji v rané fázi sociálně konstruovaného přechodu do dospělosti, tj. ukončili vzdělávání a usilují o osamostatnění se od orientační rodiny. Avšak trvalé závazky s výjimkou zaměstnaneckého poměru, které dále přechod do dospělosti vytyčují a vedou k jeho završení, odkládají většinou na později, neboť se cítí být nezralými pro tak závažný krok, či jim chybí dostatek finančních zdrojů, případně obojí.
2. Raná fáze přechodu do dospělosti se mezi dlouhodobě nezaměstnanými vyznačuje nejednoznačným sociálním statutem. V tomto období se vyskytuje řada mezi-pozic a mezi-statusů, které nemají jednoznačný sociální význam, např. dálkový student a nezaměstnaný, nebo nezaměstnaný a pracující na neformálním trhu práce, dospělý z hlediska státních institucí, dítě z hlediska rodičů apod. Pro ranou fázi přechodu do dospělosti zaměstnaných středoškoláků je zase charakteristická různorodost cest, jimiž se tito směrem k dospělosti vydávají. Kromě spíše ustupujícího modelu rychlé realizace všech dílčích přechodů, a to v tradiční posloupnosti – zaměstnání, vlastní bydlení, sňatek a rodičovství, jsme pozorovali i vnímání věku mezi 20. a 30. rokem života jako období pro další vlastní rozvoj (další vzdělávání, cestování), hledání „vhodné“ práce a „užívání si“. Někteří se tak blíží životnímu stylu singles.
3. Dále bylo pozorováno rozpojení objektivní (sociální) a subjektivní konstrukce dospělosti. I když „objektivně“ plné dospělosti většina participantů výzkumu nedosáhla, někteří z nich již vnímali sebe sama jako dospělé, jiní se jimi necítili být, ale měli pocit, že by se už tak cítit měli. Sociálně konstruované dílčí přechody do dospělosti považovali za významné pro dosažení dospělosti především ti, kteří je již realizovali. Mezi těmi, kteří se nacházeli v rané fázi přechodu do dospělosti, pak pouze část z nich považovala události jako sňatek a rodičovství za rozhodující pro získání statusu dospělého. Ostatní akcentovali spíše úroveň psychologického vývoje – nezávislé rozhodování, vlastní názory, schopnost závazku a přejímání zodpovědnosti.
4. Z výzkumu rovněž vyplynulo, že pro rozvoj osobní identity dospělého bylo důležité uznání dospělosti sociálním okolím, tuto zkušenost zaměstnaní čerpali v rámci svého pracoviště a pracovních úkolů. Nezaměstnaní však takovou zkušenost uznání vlastní dospělosti nezmiňovali ani v souvislosti s případnou příležitostnou prací v rámci neformální ekonomiky, ani ve spojitosti s kontakty s úřady zajišťujícími jejich sociální zabezpečení v nezaměstnanosti.
5. Z výsledků se jeví, že alespoň pro ženy je pro subjektivní vnímání dospělosti důležitá zkušenost trvalého partnerského vztahu, což je známkou odlišného významu některých dílčích přechodů pro dosažení dospělosti v závislosti na genderu. Podobně se zdá, že pro ženy je možný přechod k trvalému partnerskému soužití bez předchozího zaměstnání, pokud ovšem partner či rodiče disponují odpovídajícími finančními či hmotnými zdroji. Mezi muži jsme takové seřazení dílčích přechodů nepozorovali.
6. Mezi středoškoláky převažovala tradiční představa o posloupnosti dílčích přechodů do dospělosti, tedy nalezení zaměstnání, sňatek a založení rodiny. Nic-

méně dlouhodobý partnerský vztah, byť často bez společného soužití v jedné domácnosti, byl pozorován jak u části nezaměstnaných, tak zaměstnaných středoškoláků, tedy bez ohledu na úspěšné završení přechodu na trh práce.

7. V očekáváních mladých středoškoláků ohledně jejich přechodu do dospělosti byly přítomny jak scénáře zahrnující možnost zpětných přechodů (k rodičům, do školy), tak scénáře, které zpětné kroky vylučovaly jako nepřijatelné.
8. Zdá se, že v přechodu do dospělosti u mladých středoškoláků, ať již zaměstnaných, nebo nezaměstnaných, hrají významnou roli jejich rodiče. Zejména usnadňují, nebo se snaží usnadnit svým potomkům přechod na trh práce, dále kompenzují nedostatek jejich příjmu v případě nezaměstnanosti či nízkého výdělku vzhledem k nákladům, spojeným zejména se založením vlastní domácnosti a prokreační rodiny. Nicméně jejich zaopatřovací úsilí zvláště mezi nezaměstnanými patrně současně působí i jako brzda přechodu do dospělosti.
9. Mezi nezaměstnanými středoškoláky se objevuje častější výskyt nezaměstnanosti či plné invalidity v původní rodině a i nezaměstnanost u aktuálního partnera.

Jeví se tedy, že pro přechod do dospělosti mladých středoškoláků, usku-
tečňovaný v českém kontextu na počátku 21. století, je typické rozvolnění a roz-
různění drah vedoucích k dospělosti. Vedle tradičního modelu, který byl cha-
rakteristický pro českou společnost v 80. letech a na počátku 90. let 20. století,
se prosazuje posunutí očekávaného završení přechodu do dospělosti do vyššího
chronologického věku, dále větší časový odstup mezi dílčími přechody, jejichž
realizace je ovšem většinou plánována v tradiční souslednosti, a vytvoření pro-
storu pro další vzdělávání, cestování a seberealizaci bez dlouhodobých závazků.
Tento scénář však přichází v úvahu pouze za podmínky, že je mladému člověku
umožněno na cestu k dospělosti vůbec vyrazit a nebyl pouze vystrčen za dveře
adolescence, tj. že získal zaměstnání v rámci oficiálního trhu práce. Bez splně-
ní této podmínky nabývá na aktuálnosti přístup k životu Vladimíra a Estragona
čekajících den za dnem na Godota – marně.

JANA HAVLÍKOVÁ *vystudovala sociologii a sociální politiku a sociální práci na Fakultě sociálních studií MU v Brně, kde rovněž získala titul Ph.D. ze sociologie. V současnosti pracuje jako výzkumná pracovnice ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí, v.v.i. Její odborný zájem se soustřeďuje na témata sociální služby, nezaměstnanost a životní běh.*

Literatura

- Alan, Josef. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
Alheit, Peter. 1994. *Taking the Knocks: Youth Unemployment and Biography: a Qualitative Analysis*. London: Cassell.

- Arnett, Jeffrey Jensen. 2000. „Emerging Adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties.“ *American Psychologist* 55 (5): 469–480.
- Arnett, Jeffrey Jensen. 2006. „Emerging Adulthood in Europe: A Response to Bynner.“ *Journal of Youth Studies* 9 (1): 111–123.
- Arnett, Jeffrey Jensen. 2007. „Suffering, Selfish, Slackers? Myths and Reality About Emerging Adults.“ *Journal of Youth and Adolescence* 36 (1): 23–29.
- Bacikova-Sleskova, Maria, Jitse P. van Dijk, Andrea Madarasova-Geckova, Iveta Nagyova, Ferdinand Salonna, Sijmen A. Reijneveld, Johan W. Groothoff. 2007. „The Impact of Unemployment on School Leavers' Perception of Health. Mediating Effect of Financial Situation and Social Contacts?“ *International Journal of Public Health* 52 (3): 180–187.
- Bauman, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá Fronta.
- Bay, Ann-Helén, Morten Blekesaune. 2002. „Youth, Unemployment and Political Marginalisation.“ *International Journal of Social Welfare* 11 (2): 132–139.
- Beck, Ulrich. 2004. *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Buchtová, Božena. 2002. „Psychologie nezaměstnanosti.“ Pp. 75–127 in Božena Buchtová et al. *Nezaměstnanost: Psychologický, ekonomický a sociální problém*. Praha: Grada.
- Bynner, John. 2005. „Rethinking the Youth Phase of the Life-course: The Case for Emerging Adulthood?“ *Journal of Youth Studies* 8 (4): 367–384.
- Coffield, Frank. 1995. „Always the Trainee, Never the Employee? Increasingly Protracted Transitions in the UK.“ Pp. 45–62 in Alessandro Cavalli, Olivier Galland (eds.). *Youth in Europe*. London, New York: Pinter.
- Creed, Peter A., Tania Watson. 2003. „Age, Gender, Psychological Wellbeing and the Impact of Losing the Latent and Manifest Benefits of Employment in Unemployed People.“ *Australian Journal of Psychology* 55 (2): 95–103.
- „Čtvrtletní statistika nezaměstnanosti za rok 2004 a 2009.“ [online]. 2004, 2009. Praha: MPSV [cit. 11. 11. 2009]. Dostupné z: <<http://portal.mpsv.cz/sz/stat/nz/qrt>>.
- Dahrendorf, Ralf. 2007. *Hledání nového řádu*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- Ettlerová, Sylva, Barbora Matějková. 2004. *Rodinné chování a bytová situace mladé generace – souvislosti s partnerským, sňatkovým a natalitním chováním*. Výzkumná zpráva. Praha: VÚPSV.
- Ezzy, Douglas. 2002. *Qualitative Analysis: Practice and innovation*. London: Routledge.
- Feather, Norman T., Gordon E. O'Brien. 1986. „A Longitudinal Study of the Effects of Employment and Unemployment on School-Leavers.“ *Journal of Occupational Psychology* 59 (2): 121–144.
- Festová, Jeny, Josef Vojtěch. 2006. *Nezaměstnanost absolventů škol se středním a vyšším odborným vzděláním – 2006*. Praha: NÚOV.
- Fussell, Elisabeth. 2002. „Youth in Aging Societies.“ Pp. 18–51 in Jeylan T. Mortimer, Reed W. Larson (eds.). *The Changing Adolescent Experience: Societal Trends and the Transition to Adulthood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galland, Olivier. 1995. „What is Youth?“ Pp. 1–6 in Alessandro Cavalli, Olivier Galland (eds.). *Youth in Europe*. London, New York: Pinter.
- Giele, Janet Z., Glen H. Elder, Jr. 1998. „Life Course Research: Development of a Field.“ Pp. 5–27 in Janet Z. Giele, Glen H. Elder, Jr. (eds.). *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage.
- Goodwin, John, Henrietta O'Connor. 2005. „Engineer, Mechanic or Carpenter? Boys' Transitions to Work in the 1960s.“ *Journal of Education and Work* 18 (4): 451–471.
- Gregg, Paul. 2001. „The Impact of Youth Unemployment on Adult Unemployment in the NCDS.“ *The Economic Journal* 111 (475): 626–653.
- Hammer, Torild. 1996. „Consequences of Unemployment in the Transition from Youth to Adulthood in a Life Course Perspective.“ *Youth and Society* 27 (4): 450–468.

- Hammer, Torild. 2000. „Mental Health and Social Exclusion among Unemployed Youth in Scandinavia. A Comparative Study.“ *International Journal of Social Welfare* 9 (1): 53–63.
- Havlíková, Jana. 2007. „Věk v sociologické teorii: Perspektiva životního běhu.“ *Sociální studia* 4 (1–2): 179–200.
- Havlíková, Jana. 2008. „Přechod do dospělosti v podmínkách dlouhodobě nezaměstnanosti: Životní situace dlouhodobě nezaměstnaných absolventů středních škol perspektivou teorie životního běhu.“ [online] Disertační práce. Brno: FSS MU [cit. 11. 11. 2009]. Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/22673/fss_d/>.
- Haworth, John T., Stephen T. Evans. 1987. „Meaningful Activity and Unemployment.“ Pp. 241–267 in David Fryer, Philip Ullah (eds.). *Unemployed People: Social and Psychological Perspectives*. Philadelphia: Open University Press.
- Hayford, Sarah, Frank Furstenberg. 2005. „Is 30 the New 20? Trends in Age Distribution of Problem Behaviors in Young Adulthood.“ [online] Příspěvek přednesený na konferenci *2005 Annual Meeting American Sociological Association*. Philadelphia, 12. 8. 2005. Washington: ASA [cit. 10. 1. 2010]. Dostupné z: <http://www.allacademic.com/meta/p22229_index.html>.
- Heinz, Walter R., Helga Krüger. 2007. „Životní běh: Inovace a úkoly sociálního výzkumu.“ *Sociální studia* 4 (1–2): 157–177.
- Hogan, Dennis P., Nan Marie Astone. 1986. „The Transition to Adulthood.“ *Annual Review of Sociology* 12: 109–130.
- Chamoutová, Daniela. 2009. *Nezaměstnanost absolventů škol se středním a vyšším odborným vzděláním – 2009*. Praha: NÚOV.
- Chisholm, Lynne. 1995. „Europe, Europeanization and Young People: A Triad of Confusing Images.“ Pp. 127–139 in A. Cavalli, O. Galland (eds.). *Youth in Europe*. London, New York: Pinter.
- Jahoda, Marie. 1982. *Employment and Unemployment: A Social-Psychological Analysis*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Janlert, Urban, Anne Hammarström. 1992. „Alcohol Consumption among Unemployed Youths: Results From a Prospective Study.“ *Addiction* 87 (5): 703–714.
- Kalousková, Pavla, Pavlína Šťastnová, Helena Úlovcová, Jiří Vojtěch. 2004. *Potřeby zaměstnavatelů a připravenost absolventů pro vstup na trh práce*. Praha: NÚOV.
- Kieselbach, Thomas, Andrea Stitzel, Gert Beelmann, Ute Traiser. 2000. „Social Exclusion and Youth Unemployment within Six Countries of the EU.“ Pp. 32–54 in Thomas Kieselbach (ed.). *Youth Unemployment and Social Exclusion: Comparison of Six European Countries*. Opladen: Leske+Budrich.
- Kohli, Martin. 1985. „Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und Theoretische Argumente.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 37 (1): 1–29.
- Kotíková, Jaromíra. 2003. „Rizikové skupiny uchazečů o zaměstnání z pohledu úřadu práce.“ Pp. 128–138 in Tomáš Sirovátka, Petr Mareš (eds.). *Trh práce, nezaměstnanost a sociální politika*. Brno: Fakulta sociálních studií MU v Brně.
- Leisering, Lutz, Stephan Leibfried. 1999. *Time and Poverty in Western Welfare States: United Germany in Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Macek, Petr. 2005. „Kde končí dospívání a kde začíná dospělost?“ Pp. 217–225 in Petr Macek, Jiří Dalajka (eds.). *Vývoj a utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech*. Brno: Fakulta sociálních studií MU v Brně, Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny.
- Macek, Petr, Josef Bejček, Jitka Vaníčková. 2007. „Contemporary Czech Emerging Adults: Generation Growing Up in the Period of Social Changes.“ *Journal of Adolescent Research* 22 (5): 444–475.
- Mareš, Petr. 1998. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Mayer, Karl U., Walter Müller. 1989. „Lebensverläufe im Wohlfahrtsstaat.“ Pp. 41–60 in Ansgar Weymann (ed.). *Handlungsspielräume: Untersuchungen zur Individualisierung und Institutionalisierung von Lebensläufen in der Moderne* (Der Mensch als soziales und personales Wesen No. 9). Stuttgart: Enke.
- Modell, John, Frank F. Furstenberg, Jr., Theodore Hershberg. 1976. „Social Change and Transitions to Adulthood in Historical Perspective.“ *Journal of Family History* 1 (1): 7–32.
- Mortimer, Jeylan T., Reed W. Larson. 2002. „Macrostructural Trends and the Reshaping of Adolescence.“ Pp. 1–17 in Jeylan T. Mortimer, Reed W. Larson (eds.). *The Changing Adolescent Experience: Societal Trends and the Transition to Adulthood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, Walter, Markus Gangl. 2003. „The Transition from School to Work: A European Perspective.“ Pp. 1–19 in Walter Müller, Markus Gangl (eds.). *Transitions from Education to Work in Europe: The Integration of Youth into EU Labour Markets*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- O'Brien, Gordon E., Norman T. Feather. 1990. „The Relative Effects of Unemployment and Quality of Employment on the Affect, Work Values and Personal Control of Adolescents.“ *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 63 (2): 151–165.
- Plug, Wim, Elke Zeijl, Manuela Du Bois-Reymond. 2003. „Young People's Perceptions on Youth and Adulthood. A Longitudinal Study from The Netherlands.“ *Journal of Youth Studies* 6 (2): 127–144.
- „Pololetní statistiky absolventů škol a mladistvých v evidenci ÚP.“ [online]. 2002–2009. Praha: MPSV [cit. 11. 11. 2009]. Dostupné z: <<http://portal.mpsv.cz/sz/stat/abs/polo>>.
- „Příjmy, vydání a spotřeba domácností statistiky rodinných účtů v 1. čtvrtletí 2004.“ [online]. 2004. Praha: ČSÚ [cit. 16. 7. 2009]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/publ/3005-04-v_1__ctvrtleti_2004>.
- Rabušic, Ladislav. 2006. „Bude česká plodnost i v budoucnu jedna z nejnižších v Evropě?“ Pp. 66–81 in Jiřina Kocourková, Ladislav Rabušic (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Rantakeisu, Ulla, Bengt Starrin, Curt Hagquist. 1999. „Financial Hardship and Shame: A Tentative Model to Understand the Social and Health Effects of Unemployment.“ *British Journal of Social Work* 29 (6): 877–901.
- Rychtaříková, Jitka. 2006. „Být svobodnou matkou v České republice.“ Pp. 20–44 in Jiřina Kocourková, Ladislav Rabušic (eds.). *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Settersten, Richard A., Jr. 1998. „A Time to Leave Home and a Time Never to Return? Age Constraints on the Living Arrangements of Young Adults.“ *Social Forces* 76 (4): 1373–1400.
- Shanahan, Michael J. 2000. „Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective.“ *Annual Review of Sociology* 26: 667–692.
- Sirovátka, Tomáš. 2003. „Rodinné chování a rodinná politika v České republice.“ Pp. 37–60 in Petr Mareš, Tomáš Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: FSS MU, Barrister & Principal.
- Sobotka, Tomáš. 2006. „Bezdětnost v České republice.“ Pp. 60–78 in Dana Hamplová, Petra Šalamounová, Gabriela Šamanová (eds.). *Životní cyklus: sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Statistická ročenka České republiky 2008. 2009. Praha: ČSÚ, Scientia.
- Statistická ročenka trhu práce v České republice 2001. 2002. Praha: MPSV ČR.
- Statistická ročenka trhu práce v České republice 2002. 2003. Praha: MPSV ČR.
- Statistická ročenka trhu práce v České republice 2005. 2006. Praha: MPSV ČR.

- Švancara, Josef. 2002. „Biodromální aspekty nezaměstnanosti.“ Pp. 161–173 in Božena Buchtová et al. *Nezaměstnanost: Psychologický, ekonomický a sociální problém*. Praha: Grada.
- Wanberg, Connie R., Rich F. Griffiths, Mark B. Gavin. 1997. „Time Structure and Unemployment: A Longitudinal Investigation.“ *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 70 (1): 75–95.
- Wyn, Johanna, Peter Dwyer. 2000. „New Patterns of Youth Transition in Education.“ *International Social Science Journal* 52 (164): 147–159.
- Zeman, Kryštof. 2006. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2005.“ *Demografie* 48 (3): 153–165.